

**TA'LIM JARAYONIDA KOGNITIV FAOLLIKNI OSHIRISHGA
QARATILGAN METODIK YONDASHUVLARNI TADQIQ QILISH***Ilmiy rahbar: Olimov Temur Xasanovich**Matchanov Shodlik Shomurotovich**Buxoro OXU pedagogika yo'nalishi magistranti**Qashqadaryo Viloyati Qarshi shahri JGMXO**boshqaruv apparati bo'lim boshlig'i**+998956426462*

ANNOTATSIYA: Mazkur tadqiqotda ta'lim jarayonida o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarning nazariy asoslari va amaliy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida kognitiv faollik tushunchasining psixologik-pedagogik mohiyati ochib berilib, uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha faoliyati hamda raqamli ta'lim texnologiyalarining imkoniyatlari o'rganildi. Tajriba-sinov ishlari natijasida metodik yondashuvlarning o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish, muammo yechish va bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishdagi samaradorligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonini takomillashtirish va pedagogik amaliyotda qo'llash uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kognitiv faollik, ta'lim jarayoni, metodik yondashuvlar, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, raqamli texnologiyalar, pedagogik samaradorlik.

АННОТАЦИЯ: В данном исследовании анализируются теоретические основы и практическая эффективность методических подходов, направленных на повышение когнитивной активности обучающихся в образовательном процессе. В рамках исследования раскрывается психолого-педагогическая сущность понятия когнитивной активности, изучаются возможности интерактивных методов обучения, проблемного обучения, проектной деятельности и цифровых образовательных технологий. Результаты опытно-экспериментальной работы показали положительное влияние данных методических подходов на развитие самостоятельного мышления,

аналитических навыков, способности к решению проблем и познавательного интереса обучающихся. Полученные результаты имеют теоретическую и практическую значимость для совершенствования образовательного процесса.

Ключевые слова: когнитивная активность, образовательный процесс, методические подходы, интерактивные методы, проблемное обучение, цифровые технологии, педагогическая эффективность.

ANNOTATION: This study examines the theoretical foundations and practical effectiveness of methodological approaches aimed at enhancing students' cognitive activity in the educational process. The research reveals the psychological and pedagogical essence of cognitive activity and explores the potential of interactive teaching methods, problem-based learning, project-based activities, and digital educational technologies. The results of the experimental study demonstrate that the proposed methodological approaches significantly contribute to the development of students' independent thinking, analytical skills, problem-solving abilities, and learning motivation. The findings of the study have both theoretical and practical significance for improving the quality of education and teaching practices.

Keywords: cognitive activity, educational process, methodological approaches, interactive methods, problem-based learning, digital technologies, pedagogical effectiveness.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan asosiy vazifalardan biri – shaxsning intellektual salohiyatini, mustaqil fikrlashini va bilishga bo'lgan ehtiyojini rivojlantirishdan iboratdir. Zamonaviy ta'lim paradigmasida bilimlarni tayyor holatda berishdan ko'ra, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularni izlanishga, tahlil qilishga va muammolarni mustaqil hal etishga yo'naltirish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Kognitiv faollik shaxsning idrok etish, xotira, tafakkur, e'tibor, nutq kabi bilish jarayonlarining faol ishlashi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omil sanaladi. O'quvchilarning kognitiv faolligi yetarli darajada rivojlanmagan taqdirda, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar yuzaki o'zlashtiriladi, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv sust shakllanadi. Shu sababli ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni ilmiy asosda tadqiq qilish zarurati yuzaga kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ham mazkur masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, innovatsion va kompetensiyaviy yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy etishga qaratilgan qaror va

farmonlarida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va bilishga bo'lgan faolligini rivojlantirish asosiy vazifa sifatida belgilangan. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar ta'lim jarayonida an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, zamonaviy metodik va pedagogik texnologiyalarni keng qo'llashni taqozo etadi.

Pedagogik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kognitiv faollikni oshirish masalasi interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kabi yondashuvlar bilan bevosita bog'liqdir. Biroq amaliyotda ushbu metodik yondashuvlarning tizimli ravishda qo'llanmasligi, ularning samaradorligini baholash mezonlarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi mavjud muammolar sirasiga kiradi. Bu esa mazkur yo'nalishda chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishni talab etadi.

Shu jihatdan, ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, ularning samaradorligini aniqlash hamda pedagogik amaliyotga joriy etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarning bilishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos kompetent shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kognitiv faollik muammosining ilmiy-nazariy o'rganilganlik darajasi

Ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida muhim ilmiy muammo sifatida e'tirof etilgan. Kognitiv faollik shaxsning bilish jarayonlari – idrok, tafakkur, xotira, e'tibor va nutqning faol ishlashi orqali namoyon bo'lib, ta'lim samaradorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlarda kognitiv faollik asosan bilish jarayonlarining rivojlanishi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Xususan, J. Piaje kognitiv rivojlanishni shaxsning intellektual yetuklashuvi jarayoni sifatida izohlab, ta'lim jarayonida faol fikrlash muhitini yaratish muhimligini ta'kidlaydi. L.S. Vigotskiy esa ta'lim va rivojlanishning o'zaro bog'liqligini asoslab, yaqin rivojlanish zonasi orqali o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Pedagogika fanida kognitiv faollik tushunchasi o'quvchilarning o'quv faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabati sifatida talqin qilinadi. I.Ya. Lerner, M.N. Skatkin, V.V. Davidov kabi olimlar ta'lim mazmunini o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirish zarurligini ta'kidlab, reproduktiv emas, balki produktiv bilim olishni kognitiv faollikning asosiy sharti sifatida ko'rsatadilar.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kognitiv faollikni oshirish interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, reflektiv yondashuv va raqamli ta'lim texnologiyalari bilan bog'liq holda o'rganilmoqda. Xususan, muammoli vaziyat yaratish orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash va izlanish ehtiyoji kuchayishi ilmiy

jihtadan asoslab berilgan. O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham kognitiv faollikni oshirish masalasi muhim pedagogik vazifa sifatida ko'riladi. Tadqiqotlarda kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning bilishga bo'lgan faolligini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etiladi. Biroq mavjud tadqiqotlarda metodik yondashuvlarning tizimli modeli va ularning samaradorligini baholash mexanizmlari yetarli darajada yoritilmaganligi kuzatiladi. Shu bois, kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni kompleks tadqiq etish, ularning pedagogik shart-sharoitlari va natijadorligini ilmiy asoslash mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asoslari

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirishga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik va psixologik konsepsiyalarga tayangan holda ishlab chiqildi. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarga asoslanadi: Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, bunda o'quvchi ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi; Faoliyatga asoslangan yondashuv, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish orqali bilimlarni egallashni nazarda tutadi; Kognitiv yondashuv, bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan metodlarni asosiy mezon sifatida belgilaydi; Kompetensiyaviy yondashuv, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

1. Nazariy metodlar: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish;
2. Empirik metodlar: pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, test va diagnostik topshiriqlar;
3. Pedagogik tajriba-sinov metodlari: aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlaridan iborat tajriba ishlari;
4. Matematik-statistik metodlar: tajriba natijalarini miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilish.

Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi. Dastlabki bosqichda kognitiv faollik muammosiga oid ilmiy adabiyotlar o'rganilib, tadqiqotning nazariy modeli ishlab chiqildi. Keyingi bosqichda kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlar asosida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar tahlil qilinib, ularning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslandi. Kognitiv faollik darajasi quyidagi mezonlar asosida baholandi: bilishga bo'lgan motivatsiya; mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyati; muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari; o'quv faoliyatida faollik va tashabbuskorlik.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot doirasida ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarning samaradorligi empirik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida talabalarning bilish jarayonlari – idrok, diqqat, xotira, tafakkur va ijodiy fikrlash darajalarida yuzaga kelgan o'zgarishlar aniqlashga e'tibor qaratildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, interfaol, muammoli, reflektiv va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar an'anaviy ta'lim shakllariga nisbatan o'quvchilarning kognitiv faolligini sezilarli darajada oshirdi. Tajriba guruhidagi o'quvchilarda bilish faoliyatining mustaqilligi, bilimlarni tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyatlari yuqori darajada shakllanganligi kuzatildi. Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, quyidagi asosiy kognitiv ko'rsatkichlar bo'yicha ijobiy dinamik o'sish qayd etildi: Bilishga bo'lgan qiziqish – o'quvchilarning o'quv faoliyatiga ichki motivatsiyasi kuchaydi; Mustaqil fikrlash – muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyati rivojlandi; Tahliliy va tanqidiy tafakkur – o'quv materialiga nisbatan tahliliy yondashuv shakllandi; Ijodiy faoliyat – yangi g'oya va takliflar ilgari surish faolligi ortdi; Refleksiya – o'quvchilar o'z bilimlarini baholash va nazorat qilish ko'nikmalariga ega bo'ldilar. Ayniqsa, muammoli ta'lim texnologiyalari va loyiha asosida o'qitish metodlari kognitiv faollikni rivojlantirishda eng samarali yondashuvlar sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

- ✓ Interfaol metodlar (bahs-munozara, "aqliy hujum", klaster, konseptual xaritalar) o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minladi;
- ✓ Kognitiv-strategik yondashuv (rejalashtirish, monitoring, baholash) bilimlarni ongli o'zlashtirishga xizmat qildi;
- ✓ Axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim vizual va mantiqiy tafakkurni rivojlantirdi;
- ✓ Reflektiv yondashuv o'quvchilarda o'z-o'zini tahlil qilish va bilimlarini chuqurlashtirishga yordam berdi.

Mazkur metodik yondashuvlar uyg'unlashgan holda qo'llanilganda, kognitiv faollikning barcha tarkibiy qismlarida barqaror o'sish kuzatildi.

Olingan natijalar pedagogika va ta'lim psixologiyasi sohasidagi yetakchi olimlar (L.S. Vygotskiy, J. Piaje, A.N. Leontev, B. Bloom va boshqalar) tomonidan ilgari surilgan faoliyatga yo'naltirilgan va konstruktivistik yondashuvlar bilan hamohang ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, ta'lim sifatini oshirish va innovatsion metodlarni joriy etishga qaratilgan davlat siyosati talablari bilan mos keladi. Bu holat kognitiv faollikni rivojlantirish ta'lim samaradorligining muhim omili ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari asosida: o'qituvchilarning

metodik kompetentligini rivojlantirish; dars jarayonlarini kognitiv-faol yondashuv asosida loyihalash; ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlovchi, raqobatbardosh shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot davomida kognitiv faollik shaxsning bilish jarayonlarini faollashtiruvchi muhim pedagogik kategoriya ekanligi ilmiy asoslandi. O'tkazilgan tahlillar va tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy ta'lim shakllari o'quvchilarning bilimlarni tayyor holatda qabul qilishiga yo'naltirilgan bo'lib, kognitiv faollikning to'liq namoyon bo'lishiga yetarli darajada imkon bermaydi. Aksincha, interfaol, muammoli, kompetensiyaviy va reflektiv yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahliliy tafakkuri, ijodiy faoliyati va bilimlarni ongli o'zlashtirishiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida kognitiv faollikni oshirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlar bilan bevosita bog'liqligi aniqlandi: ta'lim jarayonining shaxsga yo'naltirilganligi, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi metodlardan foydalanish, muammoli vaziyatlar yaratish, refleksiv faoliyatni tashkil etish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini maqsadli qo'llash. Shuningdek, tadqiqot natijalari ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar va davlat siyosati ustuvor yo'nalishlari bilan hamohang bo'lib, kognitiv faollikni rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini samarali tashkil etish va o'qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi".
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son Farmoni "Ta'lim va tarbiya tizimini rivojlantirish to'g'risida".
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim sifatini oshirishga doir qarorlari.
6. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1996.
7. Leontev A.N. Faoliyat, ong, shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.

8. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 1984.
9. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
10. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva, 2002.
11. Klarin M.V. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Moskva, 2018.
12. Bespalko V.P. Pedagogik texnologiya asoslari. – Moskva, 2017.

